

2006
לשנת ה'תשס"ו כ"ג אב 3

היישוב היהודי באסטוניה – דגם של קהילה זעירה וייחודית*

דב לוי

(2,203) Tartu, (920) Valga, (262) Pernau (248),
(182) Narva, (105) Viljandi, (100) Rakvere ועוד.
הרכבם המקצועי-סוציאלי היה: מסחר 30.4%, פקידות
ושירותים 24%, מלאכה 14.8%, פועלים 14%, בעלי
מקצועות חופשיים 9.5%, בעלי בתי חרוש 5.0%, בעלי
בתים ואחוזות 1.4%, כלי קדש 0.6%. מצבם הכלכלי של
רב היהודים ובעיקר של העצמאים היה טוב יחסית ורק
מעט נזקק לעזרת הציבור. בקהילות טאלין, טארטו
ותארובה פעלו בנקים שיתופיים ובהם 625 חברים.

כמו שאר המיעוטים הלאומיים, נהנה גם המיעוט היהודי
מאוטונומיה תרבותית רחבה שהופעלה בשנת 1926. לשם
ניהול מערכת התרבות והחינוך היהודיים, הוקמה במסגרת
חוק האוטונומיה "ועצת תרבות" (קולטור-ראט) שמנתה
27 חברים: ציגנים כלליים 17; ציגנים סוציאליסטים 3;
ידישיסטים 4; רשימה כלכלית 2; רשימה פרוגרסיבית 1.
בקהילות הוקמו ועדים מקומיים שעסקו בהחזקת מוסדות
התרבות והחינוך המקומיים וכן בגביית מיסים לשם
השלמת התקציבים לצורכי הקהילה. בשלושה בתי הספר
היהודיים היסודיים ובשני התיכונים היו למעלה ממחצית
התלמידים יהודים. במספר מקומות פעלו גם בתי ספר
למבוגרים וילדים שלמדו בבתי ספר לא-יהודיים. בחירת
שפת הלימוד במוסדות הללו גרמה לפלמוס מר בק
הציגנים שדרשו עברית, לבין הידישיסטים (וברכום גם
יסודות שמאלניים) שדרשו כמובן יידיש. המחלוקת
הסתיימה בדרך כלל בפשרות, כמו קדם כיתות מקבילות
באותו מוסד בשתי השפות, וכדומה.

בקרב הקיבוץ היהודי הזעיר פעלו כמה ארגונים פוליטיים
ותרבותיים ממחנה שחרי תרבות היידיש (קולטור ליגע,
בונד) ומהמחנה הלאומי ושחרי התרבות העברית
(הציגנים הכלליים, הציגנים הסוציאליסטים, השומר
הצעיר, בית"ר). קומץ היהודים במפלגה הקומוניסטית,
שהיתה אסורה לפי החוק, פעלו במסגרות תרבותיות
לגליזת כמו, מועדון "ליכט" ועוד. פעילות פוליטית,
תרבותית וחברתית מרשימה ניהלו אגודות הסטודנטים
Limuvia, Hashmonea, Hatsefira.

כצעד משמעותי לטיפוח התרבות היהודית ניתן לראות את
הקמת קתדרה למדעי היהדות באוניברסיטת טארטו ב-
1934 עד סגירתה ב-1940 הספיקו ללמוד בה קדוב
לחמישים סטודנטים יהודים וכמה מהם זכו לקבל תואר
דוקטור ומוסמך. (לוי 1986). נוסף לאמור לעיל התקיימה
פעילות תרבותית, חברתית ודתית כמעט בכל קהילה,

א. לידה ייחודית ומאוחרת של קהילה

אסטוניה היא הצפתית והקטנה ביותר משלושת המדינות
הבלטיות: ליטא, לטביה ואסטוניה, השוכנות בחוף המזרחי
של הים הבלטי (מידע מפורט על אסטוניה ותולדות
היהודים במדינה זו ניתן למצוא בפנקס קהילות לאטביה
ואסטוניה (1984).

שלא כמו בליטא ובלטביה, בהן מהגרים יהודים החלו
להקים קהילות מאורגנות עוד במאות ה-15 וה-16, הרי
באסטוניה התאפשר הדבר רק במחצית השנייה של המאה
ה-19, בתקופת השלטון של רוסיה הצארית וביחזמתם של
חיילים יהודים (שפנו בפני העם חיילי ניקולאי או
קאנטוניסטים). רובם ככולם נחטפו בילדותם מבית
הוריהם ב"תחום המושב" ונאלצו לשדך במשך עשרות
שנים תחת משטר קשה בצבא הקבע הרוסי. אלה מהם
ששרדו לאחר השירות בחילות המצב בכמה מערי
אסטוניה, כמו הבידה טאלין (Tallinn), דורפט (Dorpat
או Tartu) ופרנאו (Pernau), הורשו להקים שם בתי
כנסת, בתי עלמין וכו'. בזכותם קיבלו רשימות שהיה גם
מספר כלי קדש (רבנים, שוחטים, מוהלים, מלמדים וכו')
ובעלי מלאכה יהודים מליטא, פולין וחבל קורלנד
(Courland) שבמערב לטביה השכנה.

כמו כן נפתחה בפני סטודנטים יהודים האוניברסיטה של
דורפט, שנודעה להיחזק מרכז אקדמי חשוב בכל ברוסיה,
והצטיינה כרוח ליברלית. הסטודנטים היהודים שרובם
הגיעו מתוך לאסטוניה, התערך בחי הקהילה וסייעו
בהקמת מוסדות שונים, כמו בית הספר היהודי הראשון
(1875), האגודה האקדמאית לספרות ולהיסטוריה
יהודית (1884) ועוד. באותו זמן כבר מנה היישוב
היהודי באסטוניה כ-4,000 נפש. הקהילה הגדולה ביותר
היתה קהילת טארטו השנייה היתה קהילת הבידה טאלין.
ביישוב היהודי בלטו שלושת המרכיבים העיקריים: "חיילי
ניקולאי" וצאצאיהם – בעלי תרבות רוסית, יהודי
קורלנד – בעלי תרבות גרמנית, ויהודי ליטא –
שהצטייבו בתרבות יהודית שורשית.

ב. בין שתי מלחמות עולם

עם הקמת מדינת אסטוניה העצמאית בשלהי מלחמת
העולם הראשונה, גדל שם היישוב היהודי והגיע ל-4,556
נפש, 0.4 אחוזים מהאוכלוסייה. כ-250 יהודים השתתפו
במלחמת העצמאות האסטונית. לפי מפקד האוכלוסין של
1934, התרכזו 98 אחוז מהיהודים בערים, ובעיקר בטאלין

* המאמר נכתב בעקבות הרצאה שניתנה בפני החברה הגינאלוגית היהודית בירושלים בחדש דצמבר 2005.

ביחמת המוסדות הארגונים המקומיים כמו חבורה קדישא, "ביאליק-פאראייך" [אגודת ביאליק] וכדומה. בהיעדר עיתונות יהודית מקומית הסתפק קוראי היידיש ביזמונים מלטביה וכן במוספים "אסטוניים" שברעיים בתוך היזמונים היהודים בליטא: די אידישע שטימע הציגו ופאלקספלאט היידישאי.

יחד עם זאת הופיעו מטעם הגופים המקומיים בעיקר בטאלין כ-200 פרסומים ביידיש, בעברית ובלועזית. (גענש 1937) אחד החשובים שבהם הוא חוברת מיחודת שפורסמה בטאלין סמוך לפני מלחמת העולם השנייה וכללת לפי סדר אלפביתי את שמות המשפחה והשמות הפרטיים של 3,944 יהודים מכל הגילים, שהתגוררו ב-18 מקומות יישוב באסטוניה. חומר חשוב זה הופק על סמך ממצאי מפקד אוכלוסין מזולי 1934 ביחמת מינהל התרבות האוטונומי של המיעוט היהודי בארץ זו (גורין 1936).

ג. אירועים גורליים במהלך מלחמת העולם השנייה ולאחריה

בסוף שנות השלושים הוגברה באסטוניה פעילותם של חוגים לאומניים כמו חברי ארגון ה-Vaaps (הלוחמים שהשתתפו במלחמת העצמאות של אסטוניה) ואחרים. חלקם, שנתמכו על ידי גרמניה הנאצית והפיצו תעמולה אנטישמית, השתתפו גם בתקיפת נגד יהודים מקומיים. תופעות אלה האחרות מסוגם החרידו משלוחתם את יהודי אסטוניה, שער כה ישוב בה לבטח.

בין קהל המפגנים לכבוד כניסת הצבא האדום, ביולי 1940, בלט מספר קטן של יהודים מהמחנה הקומוניסטי ואחד מהם אף הגיף את הדגל האדום מעל מצודת העיר. במהלך הסובייטיזציה של הכלכלה נפגעה בציבור היהודי בעיקר שכבה דקה של בעלי רכוש, בתי מסחר ומפעלי תרדשת. כמה יהודים, במיוחד בעלי רקע קומוניסטי או מוצא פרולטר, נתמנו לתפקידים ממלכתיים, כולל מוסדות הביטחון הפנימי. אולם רוב הציבור היהודי היה נוכח מהאירועים המהפכניים ובמיוחד נוכח איבוד המסגרת האוטונומית, ממנה נהנה בצורה מוחשית ושעליה היתה גאותו. למעשה נותר רק שני בתי ספר בטאלין ובטארטו, בהם המשיכו ללמד יידיש וגם זאת באופן מזגבל (לויץ 1968/9).

זאת ועוד. נוסף לפיחוד כל הארגונים היהודיים עם כניסת הסובייטים, ביצעו שלטונות הביטחון מאסרים בקרב המנהיגות הפוליטית היהודית כפי שנהגו גם לגבי הצמרת האסטונית. בין הנאסרים היהודים היו ראש הצינים הרביזוניסטים באסטוניה (שלימים הוצא להורג) וכמה מפעילי הבתר ובית"ר. באמצע יולי 1941, סמוך לפלישה הנאצית, נאסרו גם תעשיינים ובעלי בתי מסחר יהודיים, פעילים של המחנה הציני, ותיקי מלחמת העצמאות

האסטונית ואחרים שהוגדרו כ"יטד חברתי מטופך". כל אלה, ביחד עם בני משפחותיהם - כ-500 נפשות - הוגלו לקצווי ברית המועצות ולא מעט מהם נספו שם כתוצאה מרעב, מחלות ותאונות בעת עבודת הפרך שנכפו עליהם.

כאשר הצבא הגרמני פלש בסתיו 1941 לאסטוניה, השתתפו במלחמה לפחות 120 יהודים (L1 אזרחים - פי שלושה משיעורם באוכלוסיה). יחד עם זאת השתדלו יהודים רבים למצות את האפשרות להימלט מפני הכיבוש הנאצי לתוך פנים ברית המועצות, במיוחד לאחד שהשלטונות הכריזו על פיגוי מסודר של חלקים מסוימים של האוכלוסייה האזרחית. אמנם בדרך כלל עוזרו השלטונות את ההתפנות, אך לא פעם נדרשו מאמצים יחזמה כדי לקבל את רישיון היציאה הנכסף.

בכל זאת נמצאו יהודים שלא ניצלו את אפשרויות הפיגוי, אם מסיבות גיל גבוה, מחלה, נכות וכדומה, אך גם מתוך תקווה שיכלו להסתוד איכשוו תחת הכיבוש הגרמני. בסך הכול הצליחו כ-3,000 יהודים (75%) להיחלץ מתוך אסטוניה, אם ביחמתם האישיה ואם במסגרת קבוצות הפיגוי המאורגנות.

כך או אחרת, זהו שיעור ההצלה הגדול ביותר במזרח אירופה בתקופת השואה! (לויץ תשס"ב).

כ-200 מהמפגנים הללו שירתו כקצינים וטוראים בקורפוס האסטוני השמטי שבצבא האדום. עשרות רבות מתוכם נפלו בקרבות, ובמיוחד במהלך שחרור אסטוניה בסוף 1944.

מתוך למעלה מאלף היהודים שנותרו תחת הכיבוש הנאצי באסטוניה, נאסרו ונרצחו לפחות 929, 805 מהם מטאלין, טארטו ופרטאו. היתר - 124 - התגוררו בעשרים מקומות יישוב זעירים. רשימות שמות מפורטות של 949 הקרבות ושל יהודים נוספים עם ציון מגוריהם מובאת בספר התמציתי של Eugenia Gurin-Loov (1994).

רוב המאסרים והרציחות ברצו בידי יחידות Omakaitse (ההגנה העצמית) והמשטרה האסטונית, שפעלו תחת פיקוח ה"זונדקמנד". פרט לבודדים שעזרו הסתתרו, כבר לא נמצאו יהודים באסטוניה בינואר 1942 והארץ הוכרזה כ-Judenfrei [חופשית מיהודים].

בשנים 1942-1943 הובאו לאסטוניה בשלבים שונים למעלה משתי רבבות יהודים, רובם מגיטאות ולנה וקרובה שבליטא ומקומות אחרים באירופה: מפנילאגר (שבויים סובייטים), מצ'כוסלובקיה, מטרנסילבניה. חלקם נרצחו מיד בבואם, והאחרים החזקו בעשרות מחנות עבודה והועסקו בעבודת פרך בעיקר במכרות פצלי שמן. מרביתם נספו ממחלות, טוה, רעב וקר (ובורדצקי 1970).

אסטוניה — חלק מהם שמות עבריים מקוריים —
שליקטחי מפרסומים מלפני השואה:

איידוס (EIDUS) אמיתן (AMITAN), בלק (BOLOK),
חיטוב (HAITOV), חזק (HOZOK), מהיפיה
(MAYOFIS), מיגול (MIGDOL), מלך (MEILACH),
מהנעים (MA-NOIM), מצקן (MATZKIN), מרגליס
(מרגליח — MARGOLIUS), עליץ (ELYON), פירק
(PIRK), צימבלוב (TZIMBALOV), קלומפוס
(KLOMPUS), קצב (KATZEV), תם (TAM), קזפמן
(KROPMAN), רוגובסקי (ROGOVSKI), סוזר
(SOHER), שפונגן (SHPUNGIN), תמרקן
(TAMARKIN).

ביבליוגרפיה

גורן, שמאל. סטטיסטיקה של אוכלוסי היהודים באסטוניה
(24.3.1935). טאלין, 1936.

גענש, נתן. פיבליאגראפיע פון יידישע דודק-אויסגאבן.
טאלין, 1937. (יידיש) [כיבלוגרפיה לפרסומים ביידיש].

דבורצקי, מאיר. מחנות היהודים באסטוניה (1942-1944).
ירושלים, 1970.

לרן, דב. הצלת יהודים בשואה בידי הסובייטים במלחמת
העולם השנייה — מקרה אסטוניה. השואה, היסטוריה
חיבת, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית,
ירושלים תשס"ב. עמ' 133-151.

לרן, דב. יהודי אסטוניה בשנה הראשונה למשטר הסובייטי
(1940-1941). פאלקשטימע, 1986, 10.

לרן, דב. עפיזאד פון א יידיש-אקארעמישן אויפשטייג אין
עסטלאנד. פאלק און ציון, 1986, 68: 12-13 (יידיש) [ייסוד
הקתורה למועצי היהדות באוניברסיטה של טארטו
(דודפאט)].

פנקס קהילות לאטביה ואסטוניה, בעריכת דב לרן.
ירושלים, יד ושם, 1984.

Gurin-Loov, Eugenia. *Eesti juutide kataastroof 1941*. Tallinn, 1994. (Estonian) [Holocaust of Estonian Jews 1941].

פרופסור דב לרן, מהאוניברסיטה העברית, נולד בשנת
1925 במשפחה ציונית ומסורתית בקבנה שבליטא. החל
מגן הילדים ועד הכיתות הגבוהות בגמנסיון העברי התחנך
ברוח ציונית-עברית עם מסורת ישראל. לאחר סיפוח ליטא
לברית-המועצות ב-1940 הופסק לימודיו וכן חברותו
בתנועת השומר הצעיר שנסגרו בצו השלטונות. בתקופת
הכיבוש הנאצי נכלא בגיטו קבנה ולאחר שאיבד את הודו

עם התקרב הצבא האדום למחנות אלה פונו כ-3,000
יהודים ששרדו בהם למחנה הריכוז Stutthof שבגרמניה
ולמקומות אחרים. כמה מאות בלבד מהם נותרו בחיים
לאחר המלחמה.

עם שחרור אסטוניה בסוף שנת 1944 נתגלו שם כ-100
יהודים, שרדו מיהודי חרץ לארץ, בעיקר ממחנות
Lagedi ו-Klooga אשר מרביתם ניצלו ברגע האחרון
מהטבח שערכו הגרמנים ערב נסיגתם. מבין יהודי אסטוניה
עצמם שנותרו תחת הכיבוש הנאצי שרדו אחרים בלבד.

חלק ניכר מבין יהודי אסטוניה ששהו בברית המועצות
כפליטים, וכן אלה שנותרו בחיים לאחר שירותם בצבא,
חזרו לארצם כבר ב-1944/45 והתרכזו בעיקר בטאלין
הכירה. מאוחר יותר חזרו גם מקצת מן הגולים, ולימים
הגיעו לכאן יהודים סובייטיים רבים מחלקים שונים של
ברית המועצות.

לפי מפקד 1959 היו באסטוניה 5,436 יהודים (0.5%), 1,000
מהם (19%) הצהירו על יידיש כשפת אימם. ניתן להניח כי
האחרונים הם רובם ככולם תושבי אסטוניה מלפני
המלחמה. ב-1989 בזמן ה"פרסטרויקה" הוקם בטאלין מרכז
לתרבות יהודית ובית ספר יהודי, וכן החל להופיע כתב-עת
בתחילת השחר. עם פינון אסטוניה העצמאית בתחילת
שנות התשעים יצאו מהמדינה 622 יהודים, בעיקר ילידי
אסטוניה, ואלה עלו ברובם לישראל. תופעה זו נמשכה
למעשה גם לאחר מכן ובשנת 2000 נותרו במקום 2,500
יהודים בלבד. חלק ניכר מהיהודים שהגיעו בינתיים
מרוסיה הצליחו להתערות כאן.

לסיכום, ברצוני לציין בקצרה מספר נקודות המיחזרות את
קהילת יהודי אסטוניה:

- זו היתה קהילה קטנה, הקהילה היחידה שניסדה על ידי
ה"חטופים" (או "קאנטניסטים" — ילדים יהודים
שנחטפו על ידי חילי הצאר והוחזקו בצבא שנים
רבות).
- סטודנטים יהודים מכל רוסיה למדו רפואה באוניברסיטת
דודפאט ("היינלברג של רוסיה") ותרמו תרומה גדולה
לקהילה.
- היהודים נהנו מאוטונומיה תרבותית משמעותית, יחידה
באיחופה, אפילו לאחר תחילת המלחמה — ער 2 ביולי
1940.
- היהודים השתתפו במלחמות: מלחמת העצמאות 1918,
מלחמת 1941, קרבות הקדפוס האסטוני בצבא האדום
1942-45.
- חשוב לגניאלוגים: הודות למינהל התרבותי נותרו
בידינו השמות של כל יהודי אסטוניה מגיל 0 ומעלה.
להלן מבחר שמות משפחה אופייניים בקרב יהודי

צבי הירש לויז ובלומה לבית ויגודר ואדונו התאומה
כתיה זיל, הצטרף לפרטיזנים שלחמו בגרמנים ועוזריהם
הליטאים. בסוף 1945 הגיע במסגרת תנועת "הבריחה"
לארץ ישראל והשתתף בהקמת המדינה ומלחמת ישראל.
לאחר סיום לימודיו באוניברסיטה העברית הוא המשיך

לעבוד כמסד זה בהודאה ובמוזק, ופרסם מאות ספרים
ומאמרים בנושא יהדות זמננו. הוא נשוי לבלהה לבית
דויטש ואב לשתי בנות ובן.
פרופ' רב לויז, רח' טשורניצבסקי 7, ירושלים 92587.
טלפקס: 5633792 (02) dovlevin@cc.huji.ac.il

מי הם הצאצאים של מפקד האוכלוסין של מונטפיורי משנת 1875*?

מרים הרינגמן-גויטיין

מתורגם מאנגלית

חדש, כמסד נתונים בר חיפוש. נוסף לכך יש לנו גם הערים
חיפה ויפו.

שאלון המפקד הזכין על ידי משה מונטפיורי עצמו, על פי
השאלון האנגלי משנת 1801. השאלונים הופיעו באנגלית
ובעברית, אך הם מלאו רק בעברית. החומר המקורי נמצא
באנגליה ואני השתמשתי בנוסח המצולם, הנמצא בבית
הספרים הלאומי בירושלים. הודשימות הייחודיות נלקחו
ישירות מהצילומים שבארכיון העירוני בירושלים
והודשימות של הערים האחרות הועתקו מהמיקרופילמים
שבספרייה הלאומית. לגבי החומר מצפת, חיפה וטבריה
קיבלתי עזרה מסרני עזרי, לאה גוליה, צרנה וזכנוב
(Charna Duchanov) וסילבי גרין. רוב תודות לכל אחד
ואחת מהם. אני מבקשת להביע הערכה מיוחדת לגבי
מטילדה טגד על עזרתה בבדיקה ואימות של שמות
האנשים והמקומות המוזכרים במפקד. אני עצמי שכתבתי
את הנתונים מחברון, ושכתבתי, תרגמתי ומחשבתי את
הנתונים לתוך קובץ Excel.

בירושלים נמנו כ-10,000 תושבים יחידים, ובאותה עת חיז
כ-7,000 תושבים יחידים במקומות אחרים בארץ ישראל.
לא כלם מופיעים במפקד, וכן משום שסירבו להתפקד וכן
משום שמונטפיורי לא פָּלַל כולל זה או אחר במפקד.

ספרדים ואשכנזים

הספרדים, שלא כמו האשכנזים, אינם נחלקים לפי ארצות
המוצא שלהם, אלא כלם רשומים בכלל אחד. חברות
בכלל מתייחסת למשפחה שלמה, ולא לאבן הנשוי
בלבד. במפקד 1875 יש לנו רישומים של ספרדים
מיירושלים, חברון, טבריה, יפו וחיפה. הספרדים בירושלים
היו מאורגנים ב"חצרות" ולכל חצר היה שם ומספר. לא כך

מתוך מפקד מונטפיורי משנת 1875, הועלו על תקליטוד
הנתונים על ירושלים, לקראת הכנס הבינלאומי ה-24
לגניאלוגיה יהודית שנערך בירושלים בשנת 2004. כיום
יש לנו נתונים גם על הערים האחרות שהתגוררו בהן
יהודים, והם כוללים את ירושלים, צפת, חברון, יפו, חיפה
וטבריה.

מטרת מאמר זה היא להציג את הרקע הכללי למפקד
מונטפיורי, את הפרמטרים של מפקד 1875, את האפיונים
של ה"כוללים" השונים וכן את הצדדים השונים והשונים
שבין רישומי הספרדים והאשכנזים. כמו כן נסביר איך
יכולים הגניאלוגים לנצל נתונים אלה. החלק השני של
המאמר יביא דוגמות של צאצאי האנשים שנמנו במפקד
המקורי, החיים עימנו היום.

מפקד האוכלוסין של 1875 היה הזמישי והאחרון מבין
המפקדים שנערכו על ידי משה מונטפיורי בארץ ישראל.
הראשון נערך ב-1839, האחרים היו ב-1849, 1855, 1866 ו-
1875. לא כל היישובים נכללו בכל מפקד, ולא כל הכוללים
נמנו בכל פעם. לדוגמה, הספרדים בצפת נמנו ב-1866 אבל
לא ב-1875. רק כולל איסטריה, כולל ורשה וכולל וחלק
נמצאים במפקד 1875. לעומת זאת, במפקד של אותה שנה
אנו מוצאים בטבריה רק את הספרדים ולא את האשכנזים,
חוץ מכולל קלין הקטן.

מה כלול בנתונים של 1875?

מסד הנתונים המקורי (פרויקט IGS 2004) מבוסס על
מפקד האוכלוסין בירושלים, ואילו כיום כל המפקדים
שבארץ ישראל ממוחשבים. נתוני כל ארבע הערים
הקדושות, ירושלים, חברון, צפת וטבריה כבר נמצאים
בקובץ Excel ואנו מקדים שבקובץ יפיעו בתקליטוד

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שניתנה במסגרת יום העין הארצי הראשון לגניאלוגיה יהודית: שורשים משפחתיים בארץ
ישראל ובעולם, החברה הגניאלוגית הישראלית, תל-אביב, נובמבר 2005.